

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.30>

АУДИТОРСЬКА ПЕРЕВІРКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИКРИВАННЯ ПОДАТКОВИХ ПОРУШЕНЬ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Лата Н.Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права

Державного торговельно-економічного університету

ORCID: 0000-0001-5551-5042

Лата Н.Ф. Аудиторська перевірка як інструмент викривання податкових порушень: теоретичні та практичні аспекти.

Статтю присвячено проблематиці визначення ролі аудиторського висновку для платників податків та податкових органів в якості інструменту викривання податкових порушень, ідентифікування ризиків, що потенційно можуть виникати у зв'язку з його застосуванням. У статті висвітлюється перелік платників податків, які з урахуванням вимог, що висуваються законодавством України, мають обов'язково провести аудит своєї фінансової звітності, а також надати її податковому органу та оприлюднити на своєму сайті.

У науковій статті аналізуються сучасний стан викриття податкових правопорушень завдяки правовому врегулюванню порядку проведення та оприлюднення результатів аудиторської перевірки. Надається визначення поняття викривача та його застосування в сфері викриття податкових порушень, а також аналізується питання чи відповідає аудитор, який здійснює свою професійну діяльність, тому поняттю викривача, яке передбачене чинним український та міжнародним законодавством. У цій статті ми визначимо чи є аудитори викривачами і чи можуть подібні дані використовуватись податковими органами для викриття неправомірних дій у контексті ухилення від сплати податків в Україні.

Проаналізований підхід держави та судова практика, яка визначає вдосконалення адміністрування податків шляхом запровадження обов'язкової аудиторської перевірки фінансової звітності ряду суб'єктів господарювання перед тим, як така звітність буде оприлюднена на їх сайтах для цілей користування споживачами фінансової звітності.

У статті розглядаються питання щодо встановлення рядом правових актів аудиторському звіту статусу невід'ємної частини фінансової та податкової звітності суб'єкта господарювання, документації з трансфертного ціноутворення, що подається стосовно контрольованих операцій таким суб'єктом господарювання (локальний файл). У статті підкреслюється важливість дотримання вимог щодо проведення аудиту у випадку, якщо такий аудит є обов'язковим за законом, і можливість використання податковими органами цих даних для виявлення податкових правопорушень, а також відповідальність платника податків, яка може бути застосована до суб'єкта господарювання, який не виконав ці вимоги.

Ключові слова: платник податків; податковий орган; податкове повідомлення-рішення; адміністративне судочинство, викривач, аудиторський висновок; обов'язковий аудит фінансової звітності; виявлення податкових правопорушень.

Lata N.F. Audit as a tool for detecting tax violations: theoretical and practical aspects.

The article is devoted to the issue of determining the role of the audit opinion for taxpayers and tax authorities as a tool for exposing tax violations and identifying risks that may potentially arise in connection with its application. The article highlights the list of taxpayers who, taking into account the requirements set forth by the legislation of Ukraine, must necessarily conduct an audit of their financial statements, as well as provide them to the tax authority and publish them on their website.

The scientific article analyzes the current state of tax law enforcement through legal regulation of the procedure for conducting and publishing audit results. It defines the concept of a whistleblower and its application in the field of tax law enforcement. The question is whether an auditor who carries out his professional activities meets the concept of a whistleblower, which is provided for by current Ukrainian and international legislation. In this article, we will determine whether auditors are whistleblowers and whether such data can be used by tax authorities to expose wrongdoing in the context of tax evasion in Ukraine.

The state's approach and judicial practice, which determines the improvement of tax administration by introducing mandatory auditing of the financial statements of a number of business entities before such statements are published on their websites for the purposes of use by consumers of financial statements, are analyzed. Typically, companies use audit results for internal use - to identify errors in accounting, financial reporting, tax reporting, as well as other violations of the law and take measures to correct the identified errors and violations, which may include adjusting financial statements, making changes to accounting policies, and other measures. If serious violations are detected, the company may face sanctions from government authorities, including fines and other types of liability.

The article considers issues related to establishing, by a number of legal acts, the status of an auditor's report as an integral part of the financial and tax reporting of a business entity, and transfer pricing documentation submitted about controlled transactions by such a business entity (local file). The article emphasizes the importance of complying with audit requirements when such an audit is required by law, and the possibility of tax authorities using this data to detect tax violations, as well as the taxpayer's liability that may be applied to a business entity that has failed to comply with these requirements.

Key words: taxpayer; tax body; tax notification-decision; administrative proceedings; whistleblower; audit opinion; mandatory audit of financial statements; detection of tax offenses.

Постановка проблеми. Однією з необхідних умов для ефективного ведення господарської діяльності є проведення аудиторської перевірки, яку підприємства використовують суто для внутрішніх цілей, таких як виявлення помилок при веденні бухгалтерського та податкового обліку, у фінансовій звітності, а також інших порушень законодавства, з метою вжиття заходів щодо виправлення виявлених помилок та порушень, наприклад, коригування фінансової та податкової звітності, внесення змін до облікової політики, тощо.

В той же час, діючим законодавством України передбачена обов'язкова аудиторська перевірка, яку ряд суб'єктів господарювання має надавати податковому органу як частину своєї податкової звітності та оприлюднити на своєму сайті. Інформація, яка міститься в аудиторському висновку, може бути використана податковим органом для виявлення податкових правопорушень та застосуванням до підприємств санкцій, включаючи штрафи та інші види відповідальності.

У зв'язку з цим, наукового аналізу потребують питання, які стосуються з'ясування можливості віднесення аудиторів до кола викривачів з точки зору спеціального законодавства.

Мета статті полягає у проведенні аналізу нормативно-правових актів та наукових концепцій щодо особливостей використання аудиторських висновків податковими органами та віднесення аудиторів до кола викривачів, визначення проблемних аспектів та перспектив удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням окремих проблем, пов'язаних з правовим аналізом викривачів займалися такі вітчизняні вчені, як В. Бенедик [1, с. 212-215], О. Косиця [2], О. Нестеренко [3, с. 104-111], О. Фодчук [4], О. Шостко [5, с. 229-245] та інші. Проте й на сьогодні не вирішені всі спірні питання та не досягнуто однакості щодо теоретичних і практичних аспектів віднесення аудиторів до викривачів, незважаючи на використання податковими органами аудиторських висновків для притягнення платників податків до відповідальності за податкові правопорушення, що вимагає їх поглибленого дослідження в адміністративно-правовій науці.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, діючим законодавством України передбачена обов'язкова аудиторська перевірка, яку ряд суб'єктів господарювання має надавати податковому органу як частину своєї податкової звітності та оприлюднити на своєму сайті. Перед тим як надати відповідь на питання чи відповідає аудитор статусу викривача, з'ясуємо основні поняття щодо суб'єктів, які наділені повноваженнями здійснювати обов'язковий аудит, і осіб, які можуть бути віднесені до викривачів, за чинним законодавством України. Наступним важливим для з'ясування питання є те, чи може інформація, яка міститься в аудиторському висновку, бути використана податковим органом для виявлення податкових правопорушень та застосуванням до підприємств санкцій, включаючи штрафи та інші види відповідальності.

Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [6], а саме, стаття 14, зобов'язує проводити обов'язковий аудит та оприлюднювати річну або річну консолідовану фінансову звітність разом із аудиторським звітом для таких категорій підприємств, як:

- публічні акціонерні товариства (ПАТ),
- великі підприємства, які не є емітентами цінних паперів (ТОВ),
- суб'єкти природних монополій на загальнодержавному ринку та суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльність у видобувних галузях,
- середні підприємства,

- інші фінансові установи та недержавні пенсійні фонди, що належать до мікропідприємств та малих підприємств,
- малі підприємства, що є суб'єктами господарювання державного сектору економіки, тобто державні підприємства (ДП) та комунальні підприємства (КП).

Для визначення категорії, до якої належить підприємство, платнику податків необхідно проаналізувати критерії, що наведені у частині другій статті 2 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні».

Крім Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» подача аудиторського звіту в державну податкову службу передбачається і Податковим кодексом України [7]. Так, норми пп. 46.2 п. 46 статті 46 Податкового кодексу України зобов'язують платників податків, які повинні проводити обов'язковий аудит, подавати річну декларацію на прибуток разом із аудиторським звітом, та норми пп. 39.4.6 п. 39.4 статті 39 Податкового кодексу України передбачають, що документація з трансфертного ціноутворення (сукупність документів або єдиний документ, складений у довільній формі) повинна містити в тому числі копію аудиторського висновку щодо бухгалтерської (фінансової) звітності платника податків за звітний період (звітні періоди), за які подається документація з трансфертного ціноутворення (якщо його наявність є обов'язковою для платника податків).

Статтею 29 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» [8] передбачає процедуру вибору аудиторської фірми та особливі вимоги, які до неї висуваються для надання послуг з обов'язкового аудиту фінансової звітності.

Обов'язковий аудит фінансової звітності мають право проводити лише ті аудитори та аудиторські фірми, що внесені до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, а для їх залучення вимагається проведення загальних зборів акціонерного товариства, загальних зборів учасників, або прийняття рішення засновником у недержавних унітарних підприємствах, органом управління державних (комунальних) підприємств та господарських товариств, а для підприємств, що становлять суспільний інтерес, проведення конкурсу з відбору аудитора (тендер). Так, згаданим законом передбачено, що підприємствами, що становлять суспільний інтерес, розробляються та оприлюднюються порядок проведення такого конкурсу, однозначні прозорі та недискримінаційні критерії відбору щонайменше двох суб'єктів аудиторської діяльності.

Таким чином, на підставі аналізу зазначених правових норм вбачається, що незалежна професійна діяльність аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, зареєстрованих у Реєстрі аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, з надання аудиторських послуг ведеться на підставі відповідних договорів після їх ретельного обрання підприємствами, що мають на меті пройти аудиторську перевірку. Впровадження на законодавчому рівні обов'язку оприлюднення аудиторського висновку збільшує ймовірність виявлення податкових правопорушень, додаючи елемент неоднозначності щодо можливості перевірки аудиторського висновку з боку податкових органів. Хоча вірогідність такої перевірки з боку податкової може бути низькою, важливою є саме сприйняття ймовірності перевірки як, з одного боку, суб'єктами господарювання, що збільшує дотримання податкового законодавства платниками податків, так і, з іншого боку, суб'єктів аудиторської діяльності, які не будуть ризикувати своєю діловою репутацією задля прикриття чужих помилок при веденні податкового і бухгалтерського обліку.

В той же час, сам факт оприлюднення фінансової звітності з аудиторським висновком не дає нам підтвердження чи є аудитори в зв'язку з цим викривачами податкових порушень, а отже додатково необхідно проаналізувати хто такі викривачі згідно чинного законодавства України.

21 березня 2014 року була підписана Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, стаття 474 якої закріпила зобов'язання України поступово наближати своє законодавство до права Європейського Союзу [9].

Вже 14 жовтня 2014 року був прийнятий новий антикорупційний закон – Закон України «Про запобігання корупції» [10], стаття 53 якого визначила викривача, як особу, яка за наявності обґрунтованого переконання, що інформація є достовірною, повідомляє про порушення вимог цього Закону іншою особою (при цьому термін «викривач» був прирівняний до поняття «особа, яка надає допомогу в запобіганні і протидії корупції»). Наразі цей закон у частині першій статті 1 дає визначення викривача як фізичної особи, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання.

У 2016 році в Україні була здійснена спроба розширити тлумачення поняття викривання, вивести його за межі антикорупційного права і поширити на будь-які випадки повідомлення суспільно важливої інформації. Проте, проєкт Закону України «Про захист викривачів і розкриття інформації про шкоду або загрозу суспільним інтересам» від 20.07.2016 р. № 4038а [11] не був розглянутий парламентом, а в 2019 році був відкликаний з розгляду.

4 березня 2020 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про запобігання корупції» [12], були внесені доповнення до статті 32 Кодексу законів про працю України щодо заборони звільнення, примушення до звільнення викривача корупції, його притягнення до дисциплінарної відповідальності.

Наразі в Україні розпочався новий етап становлення інституту викривання, пов'язаний з його масштабуванням на приватний сектор, що був започаткований з ухваленням Європейським парламентом і радою ЄС Директиви 2019/1937 від 23.10.2019 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу» [13]. Директива 2019/1937 встановлює єдині для країн ЄС мінімальні стандарти, що забезпечують високий рівень захисту осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу, і стосується осіб, що повідомляють про порушення актів Союзу у таких сферах: державні закупівлі; фінансові послуги, продукти та ринки, запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму; безпека продуктів та їхня відповідність стандартам; безпека на транспорті; охорона навколишнього середовища; радіаційний захист та ядерна безпека; безпека харчових продуктів та кормів, здоров'я та добробут тварин; громадське здоров'я; захист прав споживачів; захист приватності та персональних даних; безпека мереж та інформаційних систем; порушення, які впливають на фінансові інтереси Союзу, щодо актів, які порушують правила оподаткування прибутку підприємств, чи схем, мета яких полягає в отриманні податкових пільг, що позбавляє законодавство оподаткування прибутку підприємств, яке застосовується, його предмета та мети.

Відповідно до Директиви 2019/1937 захист поширюється на викривачів, які працюють у приватному секторі – найманих працівників, самозайнятих осіб, акціонерів, осіб, які належать до адміністративного, управлінського чи наглядового органу підприємства, волонтерів, тренерів, осіб, що працюють під наглядом і управлінням підрядників, субпідрядників та постачальників, тощо.

Таким чином, вбачаємо, що розвиток правового інституту викривання в Україні розвивався лише в контексті регулювання питань запобігання, виявлення та боротьби з корупцією, та не розповсюджується на приватну сферу, включаючи податкові викриття. В той же час, в основі позитивного погляду розповсюдження дії інституту викривання на приватну сферу лежить презумпція, що викриття неправомірних дій не лише призводить до санкцій проти осіб та компаній, чий незаконні або аморальні дії викриваються, але й впливає на поведінку платників податків та покращує її в ширшому сенсі.

Такий вплив узгоджувався б зі стандартними економічними теоріями злочинності, згідно з якими викриття злочинів може стримувати злочинну поведінку, збільшуючи ймовірність правових та інших соціальних санкцій. Незважаючи на важливість нормативних дебатів щодо викриття злочинів, практично немає емпіричних доказів такого стримуючого ефекту [14].

Якщо перенести це на податкову сферу, то важливими факторами викриття податкових порушень є внутрішнє відношення до таких порушень з боку викривача. В Україні склався доволі низький рівень негативного ставлення до тих, хто ухиляється від сплати податків, на відміну від країн Європейського Союзу.

Так, були проведені дослідження чи залежить готовність повідомляти про ухилення від сплати податків до центральної влади від того, як уряд використовує податкові надходження. Ці дослідження показали, що ефективність держави (тобто віддача від державних витрат від стягнення податків) може бути важливим фактором, що визначає дотримання податкового законодавства [15; 16, с. 224–246]. Наприклад, ефективні державні інституції можуть сприяти меншому уникненню сплати податків, оскільки громадяни відчують, що вони отримують щось (тобто високоякісні державні послуги) в обмін на свої податки [17; 18, с. 136–159; 19, с. 443–470]. І навпаки, громадяни можуть бути більш схильними уникати податків, коли вони відчують, що значна частина зібраних доходів витрачається, на їх погляд, неефективно. Наприклад, дослідження виявили, що деякі люди готові платити податки, оскільки вони цінують товари та послуги, що надаються урядом, а знання того, що податки інвестуються в програми, які викликають позитивні зовнішні ефекти, може мати позитивний вплив не лише на дотримання податкового законодавства, але й на готовність повідомляти про шахрайство [20, с. 107–114].

Повертаючись до питання щодо можливості використання аудиторської перевірки у якості інструменту викривання податкових порушень необхідно відмітити різну правову природу дій, які можна кваліфікувати як викривання, та дій, направлених на оприлюднення аудиторського виснов-

ку фінансової звітності. І попри те, що за результатами оприлюдненого аудиторського висновку для платника податків можуть наступити такі наслідки як внесення змін до звітності такого платника податків, або може бути змінений розрахунок показника рентабельності тощо, це не свідчить про можливість віднесення дій суб'єктів аудиторської діяльності до дій, подібних діям викривачів.

Висновки. Отже, вбачаємо достатнє врегулювання в законодавстві України питань, що стосуються обов'язкового оприлюднення аудиту фінансової звітності чи подання його органам податкової служби для ряду підприємств, що підпадають під критерії, встановлені Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», як разом з річною звітністю, так і під час податкової перевірки чи при надсиланні запиту податкового органу про надання інформації.

Є безспірним, що інформація, яка міститься в аудиторському висновку, може бути використана податковим органом для виявлення податкових правопорушень та застосуванням до підприємств санкцій, в той же час статус суб'єкта аудиторської діяльності є відмінним від того статусу викривача, що передбачений чинним законодавством України.

Незважаючи на те, що законодавець здійснює перші спроби поширити статус викривача на тих осіб, які працюють у приватному секторі, і досі інститут викривання спрямований на запобігання, виявлення та боротьбу з корупцією.

Діяльність аудитора хоч і спрямована на перевірку даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності юридичної особи на її відповідність вимогам національних та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, але її результат у вигляді незалежної думки аудитора передається юридичній особі (замовнику), з якою аудитор уклав відповідний договір та за умовами якого зобов'язаний дотримуватись професійної таємниці щодо інформації, що стала відома аудитору в процесі надання аудиторських послуг. А отже, діяльність аудитора не спрямована на дії, які можна кваліфікувати як податкові викриття.

Підсумовуючи наведене, хочеться ще раз наголосити, що надання аудиторських послуг суб'єктом аудиторської діяльності та вимоги щодо публічного використання аудиторського звіту не підпадають під регулювання спеціальним законодавством щодо викриття податкових правопорушень, а отже потребує додаткового правового врегулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бенедик В.І. Проблеми визначення поняття та правового статусу викривачів у антикорупційній діяльності. Корупція в Україні: питання протидії. Порівняльно-аналітичне право-електронне видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2015. № 4. С. 212–215. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2015.pdf#page=212 (дата звернення 11.09.2025).
2. Косиця О.О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення прав викривачів в Україні. Дисертація на здобуття ступеня доктора юридичних наук. Сумський державний університет, Суми. 2019. 391 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0519U001728> (дата звернення 11.09.2025).
3. Нестеренко О. Правовий захист викривальників (whistleblowers): теоретичні аспекти та конституційна необхідність. *Право України*. 2014. № 12. С. 104–111.
4. Фодчук А.Б. Адміністративно-правові засади захисту осіб, які надають допомогу в протидії корупції. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020. 276 с. <https://elar.navs.edu.ua/items/59ec02bb-248a-4ce5-aa5b-4aaf94e4c20f> (дата звернення 11.09.2025).
5. Shostko O. Promoting the legal protection of anti-corruption whistleblowers in Ukraine. *Demokratyzatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2020. № 28. 229–245. URL: https://www.researchgate.net/profile/Olena-Shostko/publication/341384303_Promoting_the_Legal_Protection_of_Anti-Corruption_Whistleblowers_in_Ukraine/links/5ec4fabb458515626cb854f5/Promoting-the-Legal-Protection-of-Anti-Corruption-Whistleblowers-in-Ukraine.pdf?origin=journalDetail&tp=eyJWYWdlIjoiam91cm5hbERldGFpbCJ9 (дата звернення 11.09.2025).
6. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text> (дата звернення 11.09.2025).
7. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 11.09.2025).
8. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21.12.2017 № 2258-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text> (дата звернення 11.09.2025).

9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. 27.06.2014. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 11.09.2025).
10. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 11.09.2025).
11. Проект закону про захист викривачів і розкриття інформації про шкоду або загрозу суспільним інтересам. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59836 (дата звернення 11.09.2025).
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про запобігання корупції»: Закон України від 04.03.2020 № 524-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-20#Text> (дата звернення 11.09.2025).
13. Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства союзу: Директива (ЄС) 2019/1937 Європейського парламенту і ради ЄС від 23.10.2019 URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/Dyrektyva-YES-20191937.pdf> (дата звернення 11.09.2025).
14. Niels Johannesen, Tim B.M. Stolper. The Deterrence Effect of Whistleblowing. URL: https://nielsjohannesen.net/wp-content/uploads/Whistleblowing_FullPaperOct2019.pdf (дата звернення 11.09.2025).
15. Wenzel M. The impact of outcome orientation and justice concerns on tax compliance: the role of taxpayers' identity. URL: <https://scispace.com/pdf/the-impact-of-outcome-orientation-and-justice-concerns-on-2346xbzyvm.pdf> (дата звернення 11.09.2025).
16. Alm J., B. Torgler. Culture differences and tax morale in the United States and in Europe. *Journal of Economic Psychology* 2006. 27. 224–246. URL: https://www.researchgate.net/publication/4848005_Culture_Differences_and_Tax_Morale_in_the_United_States_and_Europe (дата звернення 11.09.2025).
17. Frey B., Feld L. Deterrence and Morale in Taxation: An Empirical Analysis. Technical report CESifo, Working Paper Number 760. 2002. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=341380 (дата звернення 11.09.2025).
18. Frey B., Torgler B. Tax morale and conditional cooperation. *Journal of Comparative Economics* 2007. 35. 136–159. URL: <https://www.bsfrey.ch/wp-content/uploads/2021/08/tax-morale-and-conditional-cooperation.pdf> (дата звернення 11.09.2025).
19. Torgler B., Schneider F. What shapes attitudes toward paying taxes? Evidence from multicultural European countries. *Social Science Quarterly*, 2007. 88 (2). 443–470. URL: <https://www.jstor.org/stable/42956304> (дата звернення 11.09.2025).
20. Alm J., B.R. Jackson, M. McKee. Estimating the determinants of taxpayer compliance with experimental data. *National Tax Journal*. 1992. 45 (1). 107–114. URL: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1931964> (дата звернення 11.09.2025).